

30. *Rubinstein L.* Litigation and Cooperation: Supporting Speakers in the Courts of Classical Athens / L. Rubinstein. – Stuttgart, 2000.
31. *Rubinstein L.* Differentiated Rhetorical Strategies in the Athenian Courts / L. Rubinstein // *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* / M. Gagarin, D. Cohen. – Cambridge, 2005.
32. *Sealey R.* The justice of the Greeks / R. Sealey. – Ann Arbor, 1994.
33. *Thür G.* The Role of the Witness in Athenian Law / G. Thür // *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* / M. Gagarin, D. Cohen. – Cambridge, 2005.
34. *Todd S. C.* The Shape of Athenian Law / S. C. Todd. – Oxford, 1993.
35. *Todd S. C.* Law and Oratory at Athens / S. C. Todd // *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* / M. Gagarin, D. Cohen. – Cambridge, 2005.
36. *Wünsch R.* Defixionum tabellae in Attica regionem repertae (IG. Vol. III, 3. Appendix) / R. Wünsch. – Berlin, 1897.
37. *Wünsch R.* Neue Fluchtafeln / R. Wünsch // *RhM.* – 1900. – Bd. 55.

УДК 94 (430) „15”

Генеральні візитації в курфюршестві саксонському у другій половині XVI ст.

Каріков С. А.

Каріков С. А. Генеральні візитації в курфюршестві Саксонському у другій половині XVI ст. Статтю присвячено візитаціям у Саксонії після укладення Аугсбурзького релігійного миру. Визначено, що візитації в цей час стали одним з основних заходів контролю світської влади над священнослужителями і віруючими. Генеральні візитації 1555 і 1575 рр. охоплювали широке коло економічних, суспільно-політичних, релігійних питань. Звіти візитаторів вплинули на зміст евангелічних статутів, які зміщили владу курфюрста в церковних справах.

Ключові слова: візитація, Саксонія, священнослужитель, курфюрст.

Каріков С. А. Генеральные визитации в курфюршестве Саксонском во второй половине XVI в. Статья посвящена визитациям в Саксонии после заключения Аугсбургского религиозного мира. Определено, что визитации в это время стали

одним из основных способов контроля светской власти над священнослужителями и верующими. Генеральные визитации 1555 и 1575 гг. охватывали широкий круг экономических, общественно-политических, религиозных вопросов. Отчеты визитаторов повлияли на содержание евангелических уставов, укрепивших власть курфюрста в церковных делах.

Ключевые слова: визитация, Саксония, священнослужитель, курфюрст.

Karikov S. A. General Visitations in the Electorate of Saxony in the Second Half of the XVIth Century. The visitations in the Electorate of Saxony after the conclusion of the Peace of Augsburg in the article are considered. It is devoted that visitations became one of basic measures of the authority's control over evangelical clergymen and believers. General visitations of 1555 and 1575 embraced the wide circle of economic, social, religious questions. The reports of visitators influenced upon the matter of evangelical orders which infixed strength of elector's power in church problems.

Key words: visitation, Saxony, clergyman, elector.

Характерною рисою історії Німеччини другої половини XVI ст. є становлення і подальший розвиток низки соціальних інститутів, які виникли в часи Реформації. Після укладення Аугсбурзького релігійного миру в євангелічних територіях відбувається легітимізація цих інститутів, що призводить до зростання їх впливу на суспільство. Поряд із цим спостерігаємо певну трансформацію і тих соціальних структур, які існували в німецьких землях ще до Реформації. Складна взаємодія старих та нових інститутів у політичних, економічних, релігійно-церковних, освітніх питаннях може бути визначена як соціальний зміст конфесіоналізації в Німеччині.

Однією зі складових лютеранської конфесіоналізації в Німеччині є візитації. Ці перевірки стану євангелічної церковної організації на місцях почали здійснюватися вже у другій половині 20-х рр. XVI ст. Центром візитацій у цей час стало курфюршество Саксонське. Згодом візитації поширилися в інших євангелічних територіях, однак їх структура та зміст в основному наслідували саксонській моделі. Необхідність визначення сутності й загального перебігу візитацій у Саксонії визначає актуальність цієї статті.

Дослідники Реформації приділили певну увагу здійсненню візитацій у курфюршестві Саксонському. Уже в 1879 р. К. А. Буркхардт видав працю, присвячену цим подіям, однак його монографія охоплює лише початковий період візитацій у Саксонії – з 1524 р. до 1545 р. [4]. У статті Г. Мюллера схарактеризовано різновиди візитаційних документів як історичних джерел, проте автор не приділяє увагу особливостям саксонських візитацій [12]. Деякі аспекти перевірок євангелічної церковної організації курфюршества Саксонського у XVI ст. висвітлено у працях Г. Юнгханса [5], Г. Вартенберга [16] і

Е. Коха [10], але ці автори не розглядають візитації в Саксонії як окремих предмет наукового дослідження.

У вітчизняній історіографії питання візитацій у Саксонії також досі залишається малодослідженим. Спеціальну розвідку цій проблемі присвятив лише Ю. О. Голубкін, який детально визначив позицію Мартіна Лютера і князівської влади в 1526–1528 рр. – під час підготовки та здійснення перших візитацій у Саксонії [1]. Що ж до візитацій у курфюршестві Саксонському у другій половині XVI ст., то можна констатувати, що їх проведення ще не стало предметом спеціального наукового розгляду. Мета цієї статті – визначити головні риси генеральних візитацій у курфюршестві Саксонському в 1555 і 1575 рр., а також схарактеризувати їх наслідки. Джерельна база дослідження – звіти саксонських візитаторів, підготовані за результатами огляду парафій.

Проведення візитацій територіальної євангелічної церковної організації, яка лише почала формуватися, у Саксонії розпочалося в 1526 р. У 1528 р. Філіп Меланхтон розробив «Настанову візитаторів пасторам курфюршества Саксонського», передмову до якої написав Мартін Лютер. Цим документом було визначено головні обов'язки священнослужителів євангелічної церковної організації та регламентовано умови їх діяльності. Найближчим часом у курфюршестві Саксонському були здійснені дві загальні церковні візитації – в 1528–1531 рр. та в 1533–1534 рр. За результатами цих перевірок були підготовані інструкції (генералії) для здійснення візитацій, що стосувалися всіх міст та сіл курфюршества, а також спеціальні інструкції, призначені для сільських парафій [13, Т. 1, С. 36].

Відносна стабільність розвитку євангелізму в регіоні була порушена подіями Шмалькальденської війни 1546–1547 рр. Після перемоги католицького угруповання володіння курфюршества Саксонського були передані під управління альбертинської лінії князівської династії Веттінів [16, С. 83; 14, С. 100]. За час правління першого представника цієї лінії Моріца Саксонського (1547–1553) візитацій на території курфюршества не відбувалося [13, Т. 1, С. 48]. Можливо, це пояснюється загальною ситуацією в Саксонії того періоду, коли як світські, так і духовні особи, які повинні були готувати й здійснювати ці перевірки, мали дещо інші пріоритети. Головні інтереси курфюрста та його оточення на той час полягали в якнайшвидшому утвердженні своєї влади на нових територіях, а євангелічні священнослужителі – потурбуватися про збереження лютеранства як такого, оскільки Аугсбурзький Інтерим 1548 р. зводив його до права мирян причащатися під двома видами та скасування целібату [9, С. 132].

З перемогою євангелічного угруповання у «князівській війні» 1552 р. й укладенням Пассауського мирного договору Аугсбурзький Інтерим в євангелічних територіях було скасовано. Після загибелі Моріца в битві під Зіверсгаузеном у червні 1553 р. саксонським

курфюрстом став його брат Август. Від імені нового правителя 17 червня 1554 р. було видано інструкцію для проведення візитацій на території курфюршества. Г.-В. Крумвіде підкреслює деякі суттєві положення, які відрізняли її зміст від аналогічної інструкції 1527 р. Це, зокрема, наголошення на необхідності захисту євангелічного вчення від «численних еретичних помилок та заблуджень». До таких поглядів автори інструкції 1554 р. зараховують, зокрема, цвінгліанство, анабаптизм, ідеї Кальвіна, Озіандера, Майора, Швенкфельда, Буллінгера. Інструкція 1554 р. забороняла поширення творів цих авторів на території курфюршества [11, S. 134]. На нашу думку, така вимога є виразним проявом формування лютеранської ортодоксії. Характерними ознаками ортодоксії, на думку Е. В. Цеседена, постають великі догматичні суми, компендіуми зі Священного Писання, творів Лютера, сповідних книг, що створювали цілісне вчення, в якому були поєднані питання релігійної, соціальної, природної етики [17, S. 212].

Обов'язки проведення візитації були покладені на суперінтендентів та синод. Інструкція вимагала від священників наглядати за присутністю всіх місцевих мешканців на богослужінні, а також за їх причащенням. Контролю візитаторів підлягали знання євангелічними священнослужителями «закону та Євангелія», уміння проповідувати й викладати громаді лютерівський Малий Катехізис. Подібні вимоги були висунуті й до інших служителів місцевої церковної організації.

Про те, наскільки реальність відповідає цим вимогам, свідчать звіти саксонських візитаторів. Схема цих звітів у 50-70-х рр. XVI ст., як і раніше, містила такі головні пункти: характеристика проповідника та дякона, опис церковного майна, регулярності відправи і змісту богослужіння, діяльності школи. Крім того, у донесеннях саксонських візитаторів другої половини XVI ст. відображено вік, рівень освіти, матеріальний стан священнослужителів, а також зроблено деякі зауваження щодо їх особистих якостей.

Зокрема, матеріали візитацій свідчать, що в парафії міста Преттін в 1555 р. відправляли службу четверо осіб – проповідник Валентин Кюне, дякон Христофор Леман, вчитель Фредерік Вінклер, кантор Філіп Коці. Всі четверо мали університетську освіту. Проповідник Кюне навчався в Лейпцигу, пройшов ординацію у Віттенберзі, після чого 9 років служив у Преттіні дяконом і 3 роки – проповідником. Дякон Леман, завершивши п'ятирічне навчання у Віттенберзі, здобув учений ступінь магістра, після чого 9 років служив у Преттіні вчителем і 3 роки – дяконом. Син міського писця Вінклер, завершивши навчання у Віттенберзькому університеті, здобув ступінь бакалавра і на час проведення візитації вже 3 роки працював вчителем. Сином місцевого службовця був і кантор Коці, який 2 роки навчався у Лейпцигу і 1 рік – у Віттенберзі. Крім того, у Преттіні на посаді вчителя для дівчаток працював місцевий бюргер Якоб Грефе, під керівництвом якого навчалася 10 школярок [13, Т. 3,

S. 11]. На нашу думку, для невеликого містечка, яким був Претгін, ця чисельність священнослужителів та вчителів (з урахуванням їх рівня освіти) може бути визначена як така, що загалом задовольняла потреби церковної общини.

Звіт підтверджує: головним джерелом фінансування служби священників і вчителів залишалися внески членів общини до «спільних кас», які беруть початок у часи Реформації. Крім того, проповідник отримував платню від Ради міста, а також певні суми за треби від бюргерів. Вчитель же здобував додаткову платню від батьків кожного учня [13, Т. 3, S. 12-15].

Водночас візитором було зазначено, що через виконання різних видів робіт та полювання в недільні дні значна частина селян – членів общини з міської округи відсутні на богослужінні і «тижнями не чули жодної проповіді». Священнослужителі повинні були виправити цю ситуацію [13, Т. 3, S. 18]. Однак можна висловити припущення, що подібні заклики за умов збереження численних феодалних повинностей, які не залишали селянам багато вільного часу, окрім неділі, для задоволення власних життєвих потреб, не були ефективними.

Місцевим учителям було поставлене завдання турбуватися про ретельне відвідування учнями школи. Ця вимога, яку зустрічаємо і при перевірці інших парафій, доводить, що шкільна освіта в регіоні перебувала у складній ситуації. Підрахунки С. Карант-Нанн засвідчують, що в Саксонії на початку 60-х рр. XVI ст. реформовані школи діяли тільки у 18% парафій. Дії влади, орієнтовані на збільшення чисельності шкіл, хоч і давали зовнішній ефект (після візитації 1575 р. кількість парафій, охоплених школами, зросла з 19 % до 48 % лише за 3 роки), але не призводили до якісного покращення становища. Школи часто діяли тільки протягом здійснення візитацій. Подекуди у школах учні або загалом були відсутні, або їх чисельність коливалась від 1 до 3 осіб [7, S. 133].

Діяльність візитаційних комісій створила ґрунт для укладення «Генеральних статей», виданих від імені курфюрста Августа 8 травня 1557 р. Цей документ поєднував розгляд соціально-економічних проблем (передусім, матеріального забезпечення священнослужителів) з визначенням догматики і культу евангелічної церковної організації. За основу було взято принципи «Аугсбурзького віросповідання» 1530 р. та «Саксонського віросповідання» 1551 р. [16, S. 88]. Провідну роль у підготовці «Генеральних статей», як і згаданих вище документів, відіграв Філіп Меланхтон [3, S. 117].

Поряд із візитаціями, які організовував евангелічний синод, із 1539 р. на території курфюршества Саксонського була організована вища судова інстанція для духовенства – консисторія [15, S. 14]. Служба в консисторії, як і виконання інших обов'язків священнослужителів, повинна була оплачуватися. Ця обставина дозволяє зробити висновок, що в евангелічній церковній організації курфюршества Саксонського з часів пізньої Реформації функція контролю вже не поєднувалась з іншими, а стала

самостійною: її виконання займало весь час відповідних категорій службовців. Постійний характер діяльності консисторії, на думку Г. Кірхнера, свідчить про її своєрідну конкуренцію функціям візитаційних комісій, що проводили інспекції протягом заздалегідь визначеного часу (за винятком надзвичайних ситуацій, що потребували негайної перевірки) [8, S. 46]. Слід зазначити, що за складом консисторія і візитаційні комісії суттєво не відрізнялися: до них входили як священнослужителі, так і князівські юристи. Це доводить, що саксонські курфюрсти підпорядкували собі церковні справи, фактично посівши місце єпископів.

Остаточне таке становище було закріплене церковними статутами, укладеними за часів правління курфюрста Августа. Саме саксонський курфюрст мав право призначати склад консисторії у Дрездені, її філій у Віттенберзі та Лейпцигу. Курфюрст також мав право нагляду за роботою вищих церковних інстанцій і скликання синоду [2, с. 114].

У 1575 р. на території курфюршества Саксонського відбулася нова візитація. На нашу думку, її проведення було пов'язане з рішучим наступом влади на прибічників філіпізму – відгалуження лютеранства, яке, розвиваючи ідеї Філіпа Меланхтона, в окремих пунктах зближалося з реформатським (кальвіністським) віровченням. За рік до того за ініціативою курфюрста Августа було здійснене усунення з посад і вигнання за межі Саксонії групи впливових філіпістів – канцлера Георга Кракова, духівника курфюрста Крістіана Шютца, декількох професорів Віттенберзького університету (зокрема, медика Каспара Пойцера) [6, S. 144].

Можна припустити, що ворожість Августа до філіпізму визначалася не тільки його схильністю до ортодоксального лютеранства як до релігійного вчення, але й тим, що потенційне посилення впливу кальвінізму могло послабити політичну могутність курфюрста. Варто згадати, що у ставленні до світської влади євангелічне та реформатське віровчення суттєво розходилися: якщо в лютеранстві на цей час утвердився патріархальний ідеал князя як своєрідного старшини спільноти підданих [2, с. 236], то кальвіністи обстоювали общинну традицію церковної організації. Така перспектива була неприйнятною для курфюрста Августа – територіального правителя, який протягом свого правління виразно виявив прагнення до зміцнення особистої влади.

Візитація 1575 р. постійно спиралася на матеріали попередньої перевірки. Так, при огляді майна парафій Аннабург, Аксін, Баттін візитатори зазначають: «Церковний інвентар порівняно з попереднім не змінився», «Інвентар залишається старим» [13, Т. 3, S. 57], «Церковне майно і церковні прибутки... такі самі, як було зазначено в 1555 р.» [13, Т. 3, S. 77], «Парафіяльні відносини є незмінними. Сплати від мешканців Баттіна такі самі, як і в 1555 р.» [13, Т. 3, S. 91]. В Аннабурзі детально схарактеризовано навіть місцеві фруктові рослини: «В саду при будинку проповідника немає вишень та горіхів; ростуть лише молоді яблуні та одна груша» [13, Т. 3, S. 57]. Така ретельність

візитаторів дозволяє простежити як фінансово-майнові відносини між священнослужителями та общиною, так і динаміку розвитку добробуту самих священнослужителів.

Ще один висновок, який дозволяють зробити матеріали візитації 1575 р. – поступове утвердження певних вимог для зайняття посад священнослужителів. Важливе місце серед цих вимог посідала університетська освіта; іншою характерною рисою є подальша практична діяльність в євангелічній організації. Так, 59-річний Вольфганг Кемпф (пастор в парафії Аксін) після чотирирічного навчання у Віттенберзі два роки служив учителем, три роки – дияконом, а в 1545 р. став проповідником [13, Т. 3, S. 77]. Були й інші шляхи до посади священнослужителя: так, проповідник Христофор Вальтер з парафії Хольцдорф раніше був коректором у відомій типографії Ганса Люффта [13, Т. 3, S. 195].

Спостерігаємо випадки переходу посад священнослужителів у межах однієї родини. Наприклад, у згаданій вище парафії Аннабург на цей час уже 13 років проповідником був Захарія Кайзер, який змінив на цій посаді свого батька Йоганна Кайзера, а до того був проповідником у Лебусі [13, Т. 3, S. 57]. В Аксіні Вольфганга Кемпфа замінив його син Каспар, що пройшов курс наук у школах Цербста і Грімми, а згодом став студентом Віттенберзького університету [13, Т. 3, S. 77-78]. Тож у цих випадках, на думку автора, мова йде не про вирішальний вплив сімейственості, а про здатність нащадків продовжити справу батьків завдяки набутому практичному досвіду та теоретичним знанням.

Після завершення візитації 1575 р. Август активно підтримував розробку лютеранськими теологами «Формули згоди» (1577 р.) та «Книги згоди» (1580 р.), прийняття яких остаточно закріпило єдність догматичних положень лютеранства. «Великий церковний та шкільний статут курфюршества Саксонського» (1580 р.) мав реалізувати ці догмати на повсякденному рівні функціонування територіальної євангелічної організації. Однак детальний розгляд змісту цих документів виходить за межі цієї статті.

Таким чином, візитації стали важливим засобом конфесіоналізації в Саксонії раннього Нового часу. Участь у них посадових осіб, які представляли інтереси курфюрста, дозволяла більш ефективно вирішувати наявні проблеми і водночас сприяла посиленню впливу князівської влади в суспільстві. Візитатори прагнули контролювати не тільки професійну діяльність священнослужителів, вчителів та членів общини, але й їх спосіб життя, утверджуючи в ньому пріоритети євангелізму. Перспективами подальших розвідок у даному напрямку є з'ясування головних досягнень і проблем розвитку церковної та шкільної організації в окремих парафіях курфюршества, а також порівняння організації візитацій у Саксонії із проведенням перевірок в інших євангелічних територіях Німеччини.

Примітки

1. *Голубкин Ю. А.* Первые визитации в курфюршестве Саксонском / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 566: Історія. – Вип. 34.
2. *Прокопьев А. Ю.* Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб., 2008.
3. *Bruning J.* August (1553-1586) / J. Bruning // Die Herrscher Sachsens – Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. – München, 2007.
4. *Burkhardt C. A. H.* Geschichte der sächsischen Kirchen- und Schulvisitationen / C. A. H. Burkhardt. – Leipzig, 1879.
5. *Junghans H.* Die Ausbreitung der Reformation von 1517 bis 1539 / H. Junghans // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin, 1989.
6. *Junghans H.* Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin, 1996.
7. *Karant-Nunn S. C.* The Reality of Early Lutheran Education / S. C. Karant-Nunn // Lutherjahrbuch. – 1990. – 57. Jg.
8. *Kirchner H.* Reformationsgeschichte von 1532–1555/1566: Festigung der Reformation; Calvin; katholische Reform und Konzil von Trient / H. Kirchner. – Berlin, 1987.
9. *Klueting H.* Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Klueting. – Stuttgart, 1989.
10. *Koch E.* Ausbau, Gefährdung und Festigung der lutherischen Landeskirche von 1553 bis 1601 / E. Koch // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin, 1989.
11. *Krumwiede H. -W.* Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel / H. -W. Krumwiede. – Göttingen, 1967.
12. *Müller G.* Visitationsakten als Geschichtsquelle / G. Müller // Deutsche Geschichtsblätter. – 1907. – Bd. VIII. – H. 11/12.
13. *Die Registraturen* der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise / K. Pallas [Hg.]. – Halle, 1906–1908. – T. 1-3.
14. *Rudersdorf M.* Moritz (1541/47–1553) / M. Rudersdorf // Die Herrscher Sachsens – Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089-1918. – München, 2007.
15. *Schmidt H. R.* Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert / H. R. Schmidt. – München, 1992.
16. *Wartenberg G.* Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559 / G. Wartenberg // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin, 1989.
17. *Zeeden E. W.* Das Zeitalter der Glaubenskämpfe / E. W. Zeeden. – Stuttgart, 1970.